Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-4(A)| April-2026

Original Article

आचार्य विनोबा भावे यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास

प्रा. डॉ. नवनाथ रासकर[1], सौ. जयश्री गणेश तांबे[2]
[1]संशोधन मार्गदर्शक, तत्वज्ञान विभाग, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण
[2]संशोधन अभ्यासक, तत्त्वज्ञान विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

Manuscript ID:
JRD -2026-180435
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 4(A)
Pp. 175-178
April - 2026
Submitted: 26 Mar. 2026
Revised: 30 Mar. 2026
Accepted: 20 Apr. 2026
Published: 30 April. 2026

सारांश :

आचार्य विनोबा भावे हे भारतातील एक महान आध्यात्मिक, सामाजिक व राजकीय विचारवंत होते. त्यांनी राजकारणाकडे सत्तासंपादनाचे साधन म्हणून न पाहता लोकसेवा, नैतिकता, सत्य आणि अहिंसा यांवर आधारित समाजपरिवर्तनाचे माध्यम म्हणून पाहिले. प्रस्तुत लेखामध्ये त्यांच्या राजकीय विचारांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. विनोबा भावे यांनी राज्यसत्तेच्या अतिरेकाला विरोध करून लोककल्याणकारी, नैतिक आणि सेवाभावी राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. त्यांनी लोकशाहीला केवळ निवडणूक प्रक्रियेपुरती मर्यादित न ठेवता लोकसहभाग, आत्मशिस्त आणि सामाजिक जबाबदारी यांवर आधारित व्यवस्था मानले. त्यांच्या 'दलविहीन लोकशाही', 'ग्रामस्वराज्य', 'लोकनीती' आणि 'लोकशक्ती' या संकल्पना भारतीय राजकीय विचारसरणीतील महत्त्वपूर्ण योगदान मानल्या जातात. सर्वोदय तत्त्वज्ञानाच्या आधारावर त्यांनी सर्वांच्या कल्याणाचा विचार मांडला. भूदान व ग्रामदान चळवळींद्वारे सामाजिक न्याय, समता आणि लोकसहभाग यांचा संदेश दिला. आधुनिक काळातील भ्रष्टाचार, राजकीय ध्रुवीकरण, सामाजिक विषमता आणि नैतिक मूल्यांच्या ऱ्हासाच्या पार्श्वभूमीवर विनोबांचे विचार अधिक उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरतात. लोकशाही अधिक मूल्याधिष्ठित, लोकाभिमुख आणि मानवी बनविण्यासाठी त्यांचे राजकीय तत्त्वज्ञान आजही प्रेरणादायी आहे.

मुख्यशब्द: *आचार्य विनोबा भावे, राजकीय विचार, लोकनीती, दलविहीन लोकशाही, ग्रामस्वराज्य, लोकशक्ती, सर्वोदय, लोककल्याण, नैतिकता, सामाजिक न्याय.*

1.प्रस्तावना

आचार्य विनोबा भावे यांचा जन्म ११ सप्टेंबर १८९५ रोजी महाराष्ट्रातील कुलाबा जिल्ह्यातील पेण तालुक्यातील गागोदे नावाच्या एका गावात झाला. नरहरी शंभूराव भावे आणि रुक्मिणीबाई यांचे सर्वात मोठे चिरंजीव होते. त्यांचे आईवडील, श्रीमती रुक्मिणीबाई आणि श्री नरहरी भावे हे दोघेही खूप धार्मिक होते. त्यांच्या वडिलांचा सर्व बाबतीत वैज्ञानिक दृष्टिकोन होता. त्यांचे बालपणही सामान्य होते आणि ते खूप खोडकर आणि उच्छृंखल होते. विनायकवर त्यांचे आजोबा शंभूराव आणि आई रुक्मिणी देवी यांचा खूप प्रभाव होता. शिक्षणाच्या बाबतीत, विनोबा भावे एक हुशार विद्यार्थी होते. लहानपणापासूनच विनोबांनी अध्यात्म आणि शिक्षणाकडे असाधारण कल दाखवला. विनोबांचे प्राथमिक शिक्षण त्यांच्या गावात सुरू केले आणि नंतर बडोदा (आता वडोदरा) येथे शिक्षण झाले. १९१६ मध्ये, त्यांनी गांधींना एक हृदयस्पर्शी पत्र लिहिले, ज्यामुळे दोघांमधील आयुष्यभराच्या बंधाची सुरुवात झाली. महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला होता.

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. नवनाथ रासकर संशोधन मार्गदर्शक, तत्वज्ञान विभाग, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण

How to cite this article:
रासकर, नवनाथ. & तांबे, जयश्री. गणेश. (2026). आचार्य विनोबा भावे यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(4(A)), 175–178. https://doi.org/10.5281/zenodo.21532702

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.21532702
OPEN ACCESS

आचार्य विनोबा भावे हे भारतातील एक प्रमुख आध्यात्मिक, सामाजिक आणि राजकीय विचारवंत होते. त्यांनी राजकारणाकडे केवळ सत्ता प्राप्तीचे साधन म्हणून न पाहता लोकसेवा, नैतिकता, सत्य आणि अहिंसा यांवर आधारित समाजपरिवर्तनाचे माध्यम म्हणून पाहिले. भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही व्यवस्थेची उभारणी होत असताना विनोबांनी राजकारणातील नैतिक मूल्यांचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या मते राजकारणाचा उद्देश सत्तास्पर्धा नसून समाजातील सर्व घटकांचे कल्याण साधणे हा असावा. म्हणूनच त्यांनी 'राजनीती'पेक्षा 'लोकनीती' या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. लोकांच्या सहभागातून, स्वअनुशासनातून आणि परस्पर सहकार्याच्या माध्यमातून समाजव्यवस्था चालविण्याची कल्पना त्यांनी मांडली. (Shah and Kanti, 1979)

2. उद्देश

i) आचार्य विनोबा भावे यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.

ii) आचार्य विनोबा भावे यांच्या राजकीय राजकीय विचारांचे आधुनिक काळातील महत्त्व स्पष्ट करणे

3 आचार्य विनोबा भावे यांचे राजकीय विचार:-

3.1. राज्य व शासनविषयक विचार

आचार्य विनोबा भावे यांच्या मते राज्य ही मानवनिर्मित संस्था असून तिचा उद्देश जनतेचे कल्याण करणे हा असावा. राज्याचे अस्तित्व लोकांच्या सेवेसाठी आहे, लोक राज्यासाठी नाहीत. त्यांनी राज्यसत्तेच्या अतिरेकाला विरोध केला आणि शासनामध्ये नैतिक मूल्यांना महत्त्व दिले. त्यांच्या मते केवळ कायदे, दंड आणि प्रशासन यांच्या आधारे समाज टिकू शकत नाही; तर त्यासाठी नागरिकांमध्ये आत्मशिस्त, नैतिकता आणि कर्तव्यभावना असणे आवश्यक आहे. राज्याने लोकांच्या स्वातंत्र्यावर अनावश्यक बंधने न घालता त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण करावे.

3.2. लोकशाहीविषयक विचार

विनोबा भावे हे लोकशाहीचे समर्थक होते. त्यांच्या मते लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणुका आणि बहुमताचे शासन नव्हे, तर लोकांचा सक्रिय सहभाग असलेली व्यवस्था होय. लोकशाहीमध्ये नागरिक जागरूक, नैतिक आणि जबाबदार असले पाहिजेत. त्यांनी लोकशाहीला लोकांच्या आत्मशक्तीवर आधारित व्यवस्था मानले. लोकशाहीचे यश केवळ संविधान किंवा कायद्यांवर अवलंबून नसून नागरिकांच्या चारित्र्य, सहकार्य आणि सामाजिक जाणीवेवर अवलंबून असते असे ते मानत.

3.3. दलविहीन लोकशाही

विनोबा भावे यांनी पक्षीय राजकारणावर कठोर टीका केली. त्यांच्या मते राजकीय पक्षांमुळे समाजात गटबाजी, मतभेद, संघर्ष आणि सत्तेची स्पर्धा वाढते. पक्ष स्वतःच्या हितासाठी कार्य करतात आणि लोककल्याण दुय्यम ठरते. म्हणून त्यांनी "दलविहीन लोकशाही"ची संकल्पना मांडली. या व्यवस्थेत व्यक्ती किंवा गटांच्या हिताऐवजी संपूर्ण समाजाच्या हिताला प्राधान्य दिले जाईल. निर्णय सर्वानुमते किंवा सहमतीने घेतले जातील. त्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्य, सामाजिक सलोखा आणि लोककल्याणाला चालना मिळेल.

3.4. ग्रामस्वराज्य

ग्रामस्वराज्य ही विनोबांच्या राजकीय विचारांची मध्यवर्ती संकल्पना होती. गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव स्वीकारून त्यांनी गावाला स्वयंपूर्ण आणि स्वशासित बनविण्यावर भर दिला. त्यांच्या मते प्रत्येक गावाने स्वतःचे प्रश्न स्वतः सोडवावेत आणि शासनावरील अवलंबित्व कमी करावे. ग्रामसभा ही गावातील सर्वोच्च संस्था असावी. गावातील विकास, न्याय, उत्पादन आणि सामाजिक व्यवस्थापन या सर्व बाबींमध्ये लोकांचा थेट सहभाग असावा. ग्रामस्वराज्यामुळे लोकशाही अधिक मजबूत होईल आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडून येईल असे ते मानत.

3.5. राजनीती आणि लोकनीती

विनोबांनी "राजनीती" आणि "लोकनीती" यांमध्ये स्पष्ट भेद केला. राजनीती म्हणजे सत्ता, अधिकार आणि शासन मिळविण्यासाठी चालणारी स्पर्धा होय. तर लोकनीती म्हणजे लोकांच्या नैतिक विकासावर आधारित समाजव्यवस्था होय. राजनीतीमध्ये सत्ता केंद्रस्थानी असते, तर लोकनीतीमध्ये सेवा, सहकार्य आणि लोककल्याण यांना महत्त्व असते. विनोबांच्या मते समाजाचे खरे परिवर्तन राजकारणाने नव्हे तर लोकनीतीच्या माध्यमातूनच घडू शकते. म्हणून त्यांनी लोकांच्या नैतिक उन्नतीवर विशेष भर दिला. भावे, विनोबा (1963),

3.6. लोकशक्तीची संकल्पना

विनोबा भावे यांच्या मते लोकशक्ती ही कोणत्याही राजसत्तेपेक्षा अधिक प्रभावी असते. जनतेच्या सहभागातून, संघटनातून आणि नैतिक शक्तीतून समाजामध्ये मोठे परिवर्तन घडवून आणता येते. त्यांनी भूदान आणि ग्रामदान चळवळींद्वारे याचा प्रत्यय दिला. कोणताही कायदा न करता किंवा शासनाची सक्ती न वापरता त्यांनी लाखो एकर जमीन दान स्वरूपात मिळविली. यावरून लोकशक्तीचे सामर्थ्य सिद्ध होते. त्यांच्या मते समाजातील समस्या हिंसा किंवा बळाचा वापर करून नव्हे तर लोकांच्या सद्सद्विवेकबुद्धीला आवाहन करून सोडविता येतात.

3.7. सर्वोदय आणि राजकीय विचार

विनोबांच्या राजकीय विचारांचा पाया सर्वोदय तत्त्वज्ञानात आहे. सर्वोदय म्हणजे सर्वांचा उदय आणि सर्वांचे कल्याण. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा विकास झाला पाहिजे, कोणत्याही वर्गाचे शोषण होता कामा नये आणि सर्वांना समान संधी मिळाल्या पाहिजेत असे ते मानत. त्यांच्या मते राजकारणाचे अंतिम ध्येय सर्वसामान्य जनतेचे जीवनमान उंचावणे आणि समाजामध्ये न्याय, समता व बंधुता निर्माण करणे हे असावे.

3.8. विनोबांच्या राजकीय विचारांची समीक्षा

विनोबा भावे यांचे राजकीय विचार अत्यंत आदर्शवादी, नैतिक आणि मानवतावादी स्वरूपाचे आहेत. त्यांनी अहिंसा, लोकसहभाग, ग्रामस्वराज्य आणि सामाजिक समता यांवर भर दिला. तथापि, दलविहीन लोकशाही आणि पूर्ण ग्रामस्वराज्य यांसारख्या संकल्पना आधुनिक राजकीय व्यवस्थेत प्रत्यक्षात आणणे कठीण असल्याची टीका काही विचारवंत करतात. तरीही भ्रष्टाचार, सत्तास्पर्धा, राजकीय हिंसा आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या आजच्या समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर विनोबांचे विचार अत्यंत उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरतात. त्यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानामध्ये नैतिकता, लोककल्याण आणि मानवमूल्यांना केंद्रस्थानी स्थान दिलेले असल्यामुळे त्यांचे विचार आजही समकालीन आणि प्रेरणादायी आहेत. भावे, विनोबा (1963),

4. आचार्य विनोबा भावे यांच्या राजकीय राजकीय विचारांचे आधुनिक काळातील महत्त्व.

आजच्या काळात भारतीय लोकशाहीसमोर भ्रष्टाचार, राजकीय ध्रुवीकरण, सत्तेची स्पर्धा, जातीय व धार्मिक संघर्ष, सामाजिक विषमता आणि नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास यांसारखी गंभीर आव्हाने उभी आहेत. अशा परिस्थितीत आचार्य विनोबा भावे यांच्या राजकीय विचारांचे महत्त्व अधिक प्रकर्षाने जाणवते. विनोबांनी राजकारणाला केवळ सत्तासंपादनाचे साधन न मानता लोककल्याण, नैतिकता आणि सामाजिक समन्वय यांचे माध्यम मानले. त्यांच्या मते राजकारणाचा पाया सत्य, अहिंसा, सेवा आणि आत्मशिस्त या मूल्यांवर आधारित असावा. आजच्या राजकीय व्यवस्थेत सत्तेच्या प्राप्तीसाठी होणारी स्पर्धा, पक्षीय संघर्ष आणि स्वार्थी राजकारण यामुळे लोकहित दुय्यम ठरताना दिसते. याउलट विनोबांनी मांडलेली 'लोकनीती' ही संकल्पना लोकांच्या नैतिक उन्नतीवर, परस्पर सहकार्यावर आणि समाजहितावर आधारित असल्याने ती आजही मार्गदर्शक ठरते. विनोबांनी दलविहीन लोकशाहीची संकल्पना मांडताना राजकीय पक्षांमुळे निर्माण होणाऱ्या गटबाजी, वैमनस्य आणि मतभेदांवर भाष्य केले होते. आजच्या काळात राजकीय ध्रुवीकरणामुळे समाजात तणाव आणि विभाजन वाढताना दिसते. अशा वेळी सर्वानुमती, संवाद आणि लोकसहभाग यांवर आधारित त्यांची लोकशाहीची संकल्पना सामाजिक ऐक्य मजबूत करण्यास उपयुक्त ठरू शकते. तसेच ग्रामस्वराज्य आणि विकेंद्रीकरणाच्या त्यांच्या विचारांमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी मिळून लोकांचा शासनातील सहभाग वाढू शकतो. सामाजिक आणि आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी त्यांनी भूदान, ग्रामदान आणि सर्वोदय यांसारख्या चळवळींद्वारे स्वेच्छा, त्याग आणि सामाजिक न्याय यांचा पुरस्कार केला. त्यामुळे आजच्या असमानतेने ग्रासलेल्या समाजात त्यांचे विचार समताधिष्ठित आणि मानवी मूल्यांवर आधारित विकासाचा पर्याय सुचवतात.

याशिवाय विनोबांनी लोकशक्तीला राजसत्तेपेक्षा श्रेष्ठ मानले. त्यांच्या मते समाजातील परिवर्तन कायदे किंवा दडपशाहीने नव्हे तर जनतेच्या जागृतीने आणि नैतिक शक्तीने घडवून आणले पाहिजे. आज लोकशाही अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख बनविण्यासाठी नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आणि नैतिक नेतृत्व आवश्यक आहे. या दृष्टीने विनोबा भावे यांचे राजकीय तत्त्वज्ञान केवळ ऐतिहासिक महत्त्वाचे नसून समकालीन समस्यांवर उपाय सुचविणारे आणि लोकशाहीला अधिक मानवी व मूल्याधिष्ठित बनविणारे विचार म्हणून आजही अत्यंत उपयुक्त आणि प्रेरणादायी ठरते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-4(A)| April-2026

5. निष्कर्ष आणि शिफारसी:-

विनोबांच्या राजकीय विचारांचे विश्लेषण केल्यास ते एक अद्वितीय राजकीय विचारवंत असल्याचे दिसून येते. भारतीय राजकीय व्यवस्थेची पुनर्रचना करण्यासाठी त्यांनी हिंसा व शोषणावर आधारित निरर्थक राजकारण, पाश्चात्य पद्धतींवर आधारलेली लोकशाही आणि राजकीय पक्षांची हुकूमशाही यांवर टीका केली. त्याऐवजी, त्यांनी लोकनीती, लोकशक्ती, ग्राम-स्वराज्य आणि सहभागावर आधारित पक्षविरहित लोकशाही यांसारख्या तत्त्वांचा पुरस्कार केला. त्यांनी हिंसा व शोषणापासून पूर्णपणे मुक्त अशा राजकीय व्यवस्थेची संकल्पना मांडली; अशी व्यवस्था जिथे व्यक्तींवर किमान बाह्य नियंत्रण असेल आणि जिथे 'स्व-शासन' हाच मानवी समाजाचा आधार असेल.

विनोबा भावे यांचे राजकीय विचार सर्वोदय तत्त्वज्ञानाशी निगडित आहेत. 'सर्वांचा उदय आणि सर्वांचे कल्याण' हे त्यांच्या राजकीय चिंतनाचे केंद्रस्थान होते. त्यांनी विकेंद्रीकरण आणि सामाजिक समता यांवर भर दिला. भूदान आणि ग्रामदान यांसारख्या चळवळींच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समतेचा मार्ग दाखविला. त्यांच्या मते समाजातील परिवर्तन हे हिंसा, संघर्ष किंवा राजकीय सत्तेच्या बळावर नव्हे तर प्रेम, संवाद, त्याग आणि सहकार्याच्या माध्यमातून घडवून आणले पाहिजे. त्यामुळे त्यांचे राजकीय विचार हे पारंपरिक सत्ताकेंद्रित राजकारणापेक्षा वेगळे आणि मानवी मूल्यांवर आधारित आहेत. आजच्या काळात भारतीय लोकशाहीसमोर भ्रष्टाचार, राजकीय ध्रुवीकरण, सत्तेची स्पर्धा, जातीय व धार्मिक संघर्ष, सामाजिक विषमता आणि नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास यांसारखी गंभीर आव्हाने उभी आहेत. अशा परिस्थितीत आचार्य विनोबा भावे यांच्या राजकीय विचारांचे महत्त्व अधिक प्रकर्षाने जाणवते.

6. संदर्भ:-

1. भावे, विनोबा (1963), *लोकनीति*, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, वाराणसी, पृ. 26.
2. श्रीकृष्णदत्त गौतम (संपा.), *विनोबा साहित्य, खंड १६ : तिसरी शक्ती*, परमधाम प्रकाशन, पवनार, वर्धा, 1996, पृ. 87.
3. Bhave, Vinoba, *Democratic Values and the Practice of Citizenship*, Sarva Seva Sangh Prakashan, Kashi (Varanasi), 1962, p. 26.
4. Shah, Kanti. *Vinoba: Life and Mission*, Sarva Seva Sangh Prakashan, Rajghat, Varanasi, 1979.